

Gal Kirn

TEMNE STRANI SPRAVE

Sprava kot rehabilitacija fašizma/kolonializma,
kot pozaba in izbris razrednih antagonizmov
ter kot preventivna sprava z genocidom

“Reconciliation means nothing without reparation,
and without justice it is a word that eats itself.”

Nadine Gordimer, Nobel lecture, 1991

Sprava kot koncept in strategija subjektivacije sodi na področje morale, zgodovinsko na področje krščanske morale. Kako se spraviti s svetom, s svojimi grešnimi dejanji, kako rokovati z lastno krivdo, kateri pogoji zadoščajo za odpuščanje in kdo naj bi ta dejanja odpustil, storilec sam, žrtev, skupnost, duhovnik, Cerkev ali Bog – vse to so bila in ostajajo izredno pomembna teološko-moralna vprašanja, ki pričajo o komunikaciji tako z reprezentanti verske oblasti kot s samim Bogom. Ta vprašanja se globoko dotikajo oblastnih razmerij in moralne ideologije, na kakšen način živijo posamezniki v neki skupnosti po manjših ali večjih prekrških. Trženje tovrstnih vprašanj je zanimalo tudi enega najbolj znanih sporov, ki se je v krščanski zgodovini izrazil v kljubovanju kupovanju odpustkov in pomiritvi grešnih duš za lažji shajanje v svetu in blažji prehod v onostranstvo. Zareza med katoliškim in reformacijskim taborom izpred pol tisočletja je ciljala zlasti na širšo doktrino sprave, na katero Luther v svojih tezah neposredno meri. Na primer v 32. tezi pravi: »Večno preklet skupaj z vsemi svojimi učitelji bo ta, kdor veruje v svojo

blaženost na podlagi odpustkovih pisem.«² Če že, mora sprava temeljiti na lastni veri in delu ter v neposrednem odnosu z Bogom, kar takrat pomeni odprt in heretičen napad na uradno doktrino sprave in postopke, ki sta jih uravnavala duhovnik/cerkvena institucija: nalaganje kazni in odvez. Spravni postopek – kupovanje odpustkov – zadeva akumulacijo bogastva; seveda Cerkev tega bogastva ni prerazdelila med revne/žrtve, ampak se je bogastvo stekalo nazaj in bogatilo samo cerkev ter utrjevalo njeno pozicijo moči in ideološkega discipliniranja.

V današnji spominski politiki sprave se še vedno nahajajo močni krščanski odmevi, ne glede na to, da se je s prenosom sprave v etični diskurz odpuščanja in v (med)državne aparate tranzicijske pravičnosti cerkvena institucija vsaj deloma³ izločila iz procesa sprave. V novi konstelaciji procesa sprave je ključno osredotočanje na nasilje in na spoznavanje »resnice« nasilja. Na drugem mestu sem pristavil, da osredotočenost na nasilje in spravo ne bo preprečila bodočega nasilja, saj ne naslavlja vzrokov nasilja in je na nek način soodgovorna v reprodukciji širše kulture nasilja (Kirn 2022). A če vendarle ostanemo pri spravi, bodo ključna vprašanja pri prepoznavanju krivice/nasilja naslednja: Kdo sta žrtev in storilec? Kakšen je individualni odnos do sprave med žrtvijo/v žrtvi in storilcem/v storilcu (npr. kako odpustiti, a ne pozabiti?; kako se ne maščevati?; kako in kje priznati krivdo?; kako se opravičiti?). Nadalje, kako država ureja odnos do sprave in žrtev/storilcev (od sodišča do muzeja)? Nenazadnje je tu še vmesno področje mednarodnih institucij, zlasti nevladnih in kulturnih organizacij, ki spravo ponujajo kot nekakšno izobraževalno-terapevtsko prakso po konfliktu. Sprava je igrala zelo pomembno vlogo v dominantnih »spominskih aparatih« (Breznik in Močnik 2021) in tvori pomemben del spominke kulture in spominskih študij vsaj od devetdesetih let (Kuljić 2012). Takrat namreč postane ena od ključnih državnih spominskih politik, ki je bila – lahko rečemo dokaj neuspešno – usmerjena v celjenje ran po globokem konfliktu, atomski bombi, suženjstvu, (državlanski) vojni in apartheidu (Ruanda, Južna Afrika, bivša Jugoslavija).⁴

V mednarodnem diskurzu politike sprave se je v večji meri obdržal termin/strategija »tranzicijske pravičnosti«, kar pa ne reflektira dejanskih procesov. V posebni številki *Memory Studies* so Imler in drugi raziskali številne stranpoti strategije sprave. Iz analiz sledi, da mednarodne organizacije in države

2 Creative Commons: https://sl.wikipedia.org/wiki/Petindevetdeset_tez.

3 Deloma zato, ker je v celotni postsocialistični tranziciji največ pridobila, tako ideološko kot ekonomsko, ravno cerkvena institucija. O tem več v drugem delu prispevka.

4 O problematizaciji pravičnega procesa in vpliva mednarodnega sodišča – tranzicijske pravičnosti – zlasti v BiH je izredno detajlirano pisala Mihajlović Trbovc (2020).

namesto *pravičnosti* iščejo predvsem »resnico«, ki vodi do prepoznanja nasilja, krivic in krivcev. Kot pravi uvodni citat Nadine Gordimer, pa tudi teoretska analiza Nancy Fraser, bo vsaka politika, ki bo delovala zgolj na nivoju reprezentacije in prepoznanja, osredotočena zgolj na eno razmerje: storilec na eni in žrtev na drugi strani. Ta vrsta politike prepoznanja bo izgubila svoj domet pravičnosti (Fraser 1998). Relacija med storilcem in žrtvijo temeljno naddoloča spominsko kulturo, spomenike, pa tudi številne nacionalne in zgodovinske pripovedi ter oboroževanje samega kolektivnega spomina, ki vodi v nove spominske vojne. Namesto vzrokov se pravna strategija loteva izključno posledic, hkrati pa izgrajuje moralni laboratorij: če naj bi do sprave v družbi prišlo, potem morata obe strani biti pripravljeni, da si pogledata (ter tudi resnici) v oči. Eni strani se prizna status žrtve; to se lahko zgodi z različnimi obredi, od dostojnih pokopov bližnjih in javnih inscenacij obsodb do dokumentarnih in formalno-pravnih postopkov. Sprava pa tudi terja soočenje žrtev ali svojcev žrtev, ki zahtevajo resnico in pravico, s storilci. Žrtev se znova marsikdaj znajde v asimetrični vlogi: čeprav jo tranzicijske institucije vsaj simbolno ščitijo, pa si pogosto ne zastavijo najbolj temeljnega vprašanja: Ali se žrtev sploh hoče spraviti s storilcem? Ali nista problem strukturno nasilje in fašistično/kolonialno gospodstvo? Sprava lahko rezultira tudi v forsiranju procesa sprave in celo v zahtevi po odpuščanju krivde storilcem in s tem začetku pozabe travme. Če je žrtev tako bila prvič dejansko poškodovana in izpostavljena dolgotrajnemu nasilju, ji je na pravnem oziroma sodnem procesu odvzeta tudi pravica, kako o teh dejanjih govoriti. In nenazadnje vprašati, ali si želi o tem govoriti in se vpisovati v pravni proces. Če je sprava izsiljena, lahko žrtev postane dvojna: po fizični nastopi še simbolna žrtev, ki mora npr. opravičilo storilca sprejeti, nato pa na vse skupaj pozabiti, ko je postopek zaključen.

Sprava je bila v tranzicijskem obdobju po letu 1989 zamišljena predvsem kot proces novega ustvarjanja nacije, države, ki naj bi zacelila rane preteklosti, popravila krivice sistema, genocidov ali (državljskih) vojn. Sprava postane tudi eno od ideoloških veziv, načinov, kako se legitimira nova post-konfliktna oblast. Veliko večje vprašanje ostaja, koliko uspeha je imela v sami družbeni dejanskosti, ali so imele sprave tudi neke pozitivne učinke? A preden steče proces sprave, mora biti izpolnjen ta pogoj: bivši režim – kolonialni, fašistični ipd. – mora vsaj začasno kapitulirati in se strinjati s politiko sprave. Še več, morda je sprava mehanizem, ki storilcem omogoča, da rešijo svojo kožo in se zavarujejo pred maščevanjem, revolucionarnim nasiljem in vojaškimi sodišči.

Če si na hitro pogledamo primer sprave in tranzicijske pravičnosti iz Južne Afrike – ki se seveda v marsičem razlikuje od postjugoslovanske tranzicije –, vidimo, da je kljub obče prepoznanemu uspehu tranzicije in konca apartheida vendarle treba opozoriti na izredno problematične strani pravnega

procesa. Kylie Thomas, izjemna poznavalka pravnega procesa iz Južne Afrike, je pokazala na kontinuirano politiko rasizma, ki je bila in je še vedno zvezana z drugimi političnimi in ekonomskimi asimetrijami. Tranzicija ni pomenila konca gospodarskih neenakosti, saj so številni belopoltni lastniki še danes med največjimi zemljiškimi posestniki. Nadalje, sam pravni proces je bil zgolj simbolne narave: če je bilo na eni strani žrtvam dopuščeno, da tudi javno obsojajo storilce, da prihaja do nekakšnega obreda izčiščenja, je bila bolj problematična gesta vpeljana na strani izvajalcev rasističnega nasilja, ki so strukturno nasilje dolgo skrivali: vsak storilec, ki je spregovoril o posilstvih, mučenjih in pobijanjih, je bil avtomatično odrešen sodnega procesa. Zaradi amnestije in zastaranja procesov na koncu ni bil obsojen nihče (Thomas 2023). S simbolnim opravičilom je bila stvar zaključena, vsaj za (bivše) vladajoče: ko se družba »spravi«, se lahko premakne naprej in pozabi na pretekle travme.

V primerjavi s procesom v Južni Afriki pa pomenita primera vojnih zločinov in genocidov v Ruandi in bivši Jugoslaviji korak naprej, saj so nekateri storilci odgovarjali za svoja dejanja in bili v Haagu tudi obsojeni/zaprti. Na nekaterih simbolnih točkah glavnih mest so postavili spomenike oziroma uredili parke sprave in miru, ki oznanjajo novo sobivanje v isti družbi. Kot omenjeno, vsi ti procesi, od muzealizacije genocidov do širših družbenih prijemov »spominjanja«, niso nikoli naslavljali zgodovinskih vzrokov za vzpon neenakosti in pojavov genocida. Absolutno zlo, nacionalizem in rasizem so prikazane skoraj kot večne silnice, ki vsake toliko prizadenejo žrtve kot naravna katastrofa. Mehanizmi sprave prav tako niso omogočali ekonomske reparacije ali temeljne prerazdelitve bogastva, zemlje, produkcijskih sredstev, ki so bili materialna osnova pretekli ali/in tudi kasnejši oblasti. S tem javno spominjanje sprave zgolj prispeva k nekemu mehkejšemu upravljanju, v najboljšem primeru k preprečevanju širjenja konflikta, ki je še vedno tam.

V perspektivi zapuščine rasizma in suženjstva v ZDA, pa tudi v luči kritike humanitaristično-pravnih pristopov k spominu je Robert Meister (2011) predlagal rešitve, ki bi modelu žrtve, (ki je vedno na strani »izgube«) pripisale bolj aktivno vlogo v postopku naslavljanja krivice/krivičnosti. Če namreč tudi dediči dolgoletnih izključevanj in ekonomskega izkoriščanja koncipirajo in kolektivizirajo ter problematizirajo še vedno asimetrične odnose v neki družbi, morajo biti računi v nekem trenutku v prihodnosti ponovno odprti: reparacije/odškodnine se ne izplača le enkrat (in še to simbolno z opravičilom), ampak s temeljnim prerazdeljevanjem bogastva. S tem Meister namesto moralističnega spominjanja, ki zabriše (razredne) antagonizme v družbi, vzpostavlja bolj solidni most med pravičnostjo in resnico strukturnega nasilja ter izkoriščanja.

Pred spravo: preventivna sprava in Gaza

Vsaka diskusija se mora ne glede na specifične najprej spopasti s temeljnimi vprašanji sedanjosti/prihodnosti: Ali se sploh moramo pod kakršnim koli pogojem kdaj spraviti z okupacijo, s kolonializmom, fašizmom, genocidom? Zakaj in ali družba kot celota kolektivno terapijo sprave potrebuje? Kdo ima materialne interese, da se ta sprava zgodi, in v imenu česa? Če je nova skupnost spravljena, ali se ne zgodijo nove izključitve? S temi vprašanji lahko šele odpremo širšo diskusijo, ki naslavlja pretekle in sedanje krivice, tiste, ki so (ne)slišni in (ne)vidni oziroma izbrisani iz javnih prostorov in debat.

Iz zgoraj zapisanega je jasno, da je moj pogled na spravo kritičen, saj nam pretekli primeri procesov sprave niso prinesli zagotovil, da se genocidi ne bi ponovili ali pa da so se vzroki zanje ublažili. Še več, mislim, da pogoji za tranzicijsko spravo danes ne obstajajo več. Vladajoči razred na Zahodu se je z dopuščanjem genocida v Gazi odpovedal nekdanjim svetinjam tranzicijske pravičnosti, mednarodnemu pravu ter vsaj formalno miroljubnemu reševanju sporov ter svoji moralno vzvišeni poziciji nad ostalim svetom. Če že obstaja možnost za spravo po/ob Gazi danes, je to sledeče in veliko bolj moteče spoznanje: sprava ne sledi več retroaktivni logiki – da nastopi po tem, ko so genocid/zločini proti človečnosti ugotovljeni na sodišču –, temveč je prisotna kot »preventivna« sprava. Da Izrael že nekaj desetletij izvaja apartheid in kolonializem ne glede na mednarodno pravo ter da se zadnji dve leti vsem na očeh izvaja genocid. Nadalje je jasno, da to esteblišment Zahoda z vojaško, politično, medijsko in ekonomsko kooperacijo dopušča, podpira in celo omogoča. Da naj se končno spravimo s tem stanjem moralnega bankrota, kaže na neki mehanizem, ki bi ga poimenoval *preventivna sprava*. Ne gre toliko za to, da je na delu pervertirana koncepcija sprave; trdim, da že znotraj pravne logike obstaja (tiha) podmena, da moramo storilca, fašista, kolonialista, rehabilitirati in se z njim spraviti. Če to podmeno potegnemo do njenega ekstrema, te operacije ne izvajamo samo v odnosu do preteklosti, ampak tudi do sedanjosti. V trenutku ko sprejmemo nujnost procesa sprave, sprejmemo tudi možnost rehabilitacije ne le storilca, pač pa oblastniške strukture, ki to etično zapoved izrablja (Moses 2025). Ker naj bi bil holokavst absolutno zlo, se kaj takega ne more ponoviti, obenem pa služi kot večni ščit nad državo Izrael.

A ne gre le za zaščito, temveč že dlje časa tudi za preventivne in ekspanzionistične vojne. Nemški kancler Friedrich Merz je v intervjuju za ZDF rekel, da Izrael »opravlja umazano delo za nas« (17. 6. 2025). V aktualnem žargonu bi lahko rekli: spravite se že s tem, da je genocid nekaj povsem običajnega, in tudi s tem, da naš politično-medijski esteblišment ne bo storil ničesar. Sčasoma je padel celo zadnji branik zahodnega humanitarizma: humanitarna

pomoč žrtvam ni več mogoča, še več, na žrtve se ob delitvi hrane pregovorno strelja. Tovrstna *preventivna* sprava z genocidom je že »odpravila« retroaktivno logiko genocida in liberalne sprave. Spravite se tudi z nespoštovanjem mednarodnih institucij, s kršitvijo humanitarnega in mednarodnega prava, ki je bilo tako opevano ob koncu socializma in triumfu liberalne demokracije. Tranzicijska pravičnost, komisije za resnico in spravo, so tako le še šibek odmev konca devetdesetih let in konca zgodovine. Gaza za novi Zahod pomeni predvsem militarizacijo lastne družbe in branjenje mej ter huntingtonovske borbe med civilizacijami. Tu gre za kapitulacijo tistega, na čemer je liberalno-demokratski pol gradil svoj simbolni kapital, kar je omogočilo tudi vzpon skrajne desnice.

Postsocialistična tranzicija kot akumulacija nacionalističnega spomina in kapitala

Ta splošni premislek koordinat sprave ter svetovni pogled bi v tem delu eseja razširil/dopolnil s krajšo analizo slovenskega primera narodne sprave. Slednja je namreč že v samem izhodišču pokazala na najbolj problematične točke spominske strategije in politično-ekonomskega prehoda v kapitalizem. Pokazal bom, da je narodna sprava v poznem socializmu odigrala tri zgodovinske naloge: prvič, pred in v samem prehodu iz socializma v kapitalizem je narodna sprava delovala kot ena ključnih ideoloških pomiritev in brisanj razrednega antagonizma; drugič, sprava je med samim prehodom omogočila konsolidacijo – brez lustracije – delov novega in starega političnega razreda. Pod zastavo narodne sprave se je tako združila nova tranzicijska elita, skratka sprava postane ideologija vladajočega razreda (Močnik 2013); in tretjič, namesto spomina na drugo svetovno vojno, ki je bil v Jugoslaviji osredotočen na zmago nad nacizmom in fašizmom, pomeni sprava premik k zločinom tako imenovanega totalitarnega režima in katastrofe, ki naj bi ga jugoslovanski socializem predstavljal za slovenski narod. To rezultira v relativizaciji in celo zlorabi zgodovinskih dejstev. Ta širši družbeni proces, v katerega je bila narodna sprava vpeta, sem drugod poimenoval akumulacija nacionalističnega spomina in kapitala (Kirn 2022).

Proces primitivne akumulacije nacionalističnega spomina nastopi v drugem delu osemdesetih let in deluje dialektično: spominska vojna je bila zastavljena z namenom razveljavitve/demonizacije antifašističnega konsenza in enotnosti socialistične Jugoslavije, pri tem pa je ustvarjala nov nacionalističen imaginarij. »Izumljanje nacionalnih tradicij« (Hobsbawm in Ranger 1988) in ustanavljanje nacionalističnih »krajev spomina« (Nora in Kritzman 1996)

je postalo ključno kulturnopolitično delo konservativnih intelektualcev, ki so pričeli z revizijo javnega spomina, povezanega z drugo svetovno vojno in partizanskim antifašističnim obdobjem. Javni spomin je bil strukturiran okoli federalne, samoupravne in antifašistične zapuščine, ki so jo nacionalistični akterji zlasti v Sloveniji in Srbiji v osemdesetih letih napadali z izpostavljanjem partizanskih zločinov. Bivši premagani, fašistični kolaboranti so bili postavljeni v položaj novih nacionalnih žrtev in celo rehabilitirani kot edini pravi patrioti. Ta spominska vojna je služila kot ideološko gorivo, ki so ga nato politične elite instrumentalizirale za zaostritev političnih konfliktov in mobilizacijo ljudi v medetničnih vojnah v devetdesetih letih (Kirn 2022).

Jugoslovanski socializem ni bil raj na zemlji, kljub razlikam z drugimi socialističnimi državami, zgodovinskim dosežkom v izobraževanju, družbeni infrastrukturi in storitvah ter eksperimentiranju z delavskim samoupravljanjem, s čimer je bila dosežena relativna družbenoekonomska blaginja in participacija v sferi (re)produkcije. Vendar pa je bila politična struktura jugoslovanskega samoupravljanja dokaj avtoritarna. Če se za trenutek osredotočimo na področje javnega spomina, so glavne politične in kulturne institucije vlagale trud in sredstva v spomin in obeleževanje partizanske in antifašistične dediščine, ki je veljala za temelj nove socialistične in federativne Jugoslavije. Skratka, komemorativna formula žalovanja za žrtvami okupacije in kolaboracionizma na eni strani ter proslavljanje zmage partizanskega osvobodilnega boja na drugi sta bila kulturno utelešena v široki paleti praks, muzejev, spomenikov in kulturnih artefaktov. Dejstvo, da je zgodovinsko gledano jugoslovanskemu partizanskemu antifašističnemu odporu, ki so ga po večini organizirali komunisti, Antifašistična fronta žensk in demokratične leve sile, uspelo samemu osvoboditi Jugoslavijo, je bilo sestavni del uradne ustave socialistične Jugoslavije in je tvorilo njeno ideološko in politično osnovo. Brez dvoma lahko govorimo o počasnem procesu mitologizacije in prenasičenosti narativa in reprezentacij partizanske preteklosti, kar lahko tudi kaže na določeno izpraznitev antifašistične politike v osemdesetih letih. Sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja je bil temeljni ustroj socialistične Jugoslavije, ki je temeljil na medrepubliški solidarnosti (preprečevanju naraščanja neenakosti med republikami) in skupnem spominu na partizansko antifašistično preteklost, temeljito izpodbijan in sčasoma porušen.

Civilna družba v tem obdobju ni bila zgolj progresivna in demokratična, temveč tudi zelo reakcionarna, zlasti znotraj kulturne elite (Dragović-Soso 2014). V socialističnih republikah Srbiji in Sloveniji so postale dejavne protisocialistične, protijugoslovanske in (skrajno) nacionalistične pozicije.¹ Ko

1 Konservativni nacionalistični revizionizem je bil v osemdesetih letih še zlasti močan v Sloveniji in Srbiji. Močan ideološki premik je pomenil, da je bila herojska partizanska in jugoslovanska ustava nadomeščena z diskurzom, ki je osvetljeval travmatične točke v zgodovini vsakega

so se začeli odvijati dramatični dogodki na Kosovu, so prav intelektualci prvi ustvarili nacionalistična »disidentska« besedila in deklaracije, s katerimi so usmerjali nacionalistična čustva in pozivali ljudi k orožju. Ti intelektualci so govorili o ohranjanju in obrambi »nacionalne biti« ter poudarjali večno nacionalno vlogo žrtve – vsa ta dejanja so bila alarmantna znamenja zgodnjega obdobja spominskih bojev. Njihova prva tarča je bila Jugoslavija in njen skupni kolektivni spomin, antifašistični boj ter mednarodna solidarnost. Vse večje vlaganje naporov v nacionalistični spomin se je odvijalo skupaj z razgradnjo ekonomske solidarnosti med delavci in republikami s pomočjo komercialnih bank in mednarodnih kreditnih institucij, kar je republiška vodstva prisililo h kalkulacijam na podlagi lastnih nacionalnih interesov in k postopnemu odmiku od Jugoslavije.

Ob tej nacionalizaciji javne sfere in javnega spomina so klicali k orožju in oboroževanju nacionalističnih afektov. Preden je prišlo do prenosa premoženja in razlaščenja delovnih množic, je prišlo do vojne, do tistih nasilnih dimenzij »primitivne akumulacije« kapitala. Trdim, da je v začetku devetdesetih let prišlo do »vojnega kapitalizma«, oblike kapitalizma, ki ji je uspelo mobilizirati družbo in vojaške sile v vojno, zlasti s primitivno akumulacijo spomina (k tej točki se še vrnem). Tovrstni vojni kapitalizem je povzročil dejansko in vseobsegajočo deakumulacijo družbenega kapitala ter razpad drugih načinov produkcije in menjave, ki so bili vzpostavljeni med samoupravljanjem. Na vojne v nekdanji Jugoslaviji lahko gledamo kot na ultimativno »potrošnjo«, to se pravi fizično potrato in uničenje treh temeljnih vidikov: 1) simbolnega nasilja nad emancipatornimi idejami, povezanimi z jugoslovanskim federalizmom, neuvrčenostjo, socialističnim samoupravljanjem, spolno in narodnostno enakopravnostjo; 2) simbolnega in realnega nasilja nad (delovnimi) ljudmi, ki so se zaradi svoje lokaliziranosti, prepričanj ali drugih razlogov upirali preoblikovanju v etnične subjekte (novih nacionalnih držav); ter 3) nasilja nad infrastrukturo, premoženjem in družbenim tkivom, ki so bili ustvarjeni, akumulirani in so postali družbena last v socializmu.

Namesto bolj konvencionalne primitivne akumulacije kapitala v nekdanjem vzhodnem bloku, ki je napredovala z menjavo lastništev in razlaščanjem

posameznega jugoslovanskega naroda. Ta žarišča so uokvirila konkurenčne etnične viktimizacije in rehabilitirala nacionalistične – celo fašistične – osebnosti iz preteklosti. Če omenim nekaj priljubljenih kulturnih del iz tistega časa, kot so gledališka predstava *Golubnjača* v Srbiji, romani Dobrice Ćosića in Vuka Draškovića iz 1980-tih let, predvsem pa njuna obramba kosovskih Srbov; v Sloveniji veliki roman Toneta Svetine ter novi filozofi in zgodovinarji v krogu *Nove revije*, ki je leta 1987 objavila Prispevke za slovenski nacionalni program. V srbskem zgodovinoписju je bil antifašistični konsenz porušen s Djuretićevim »pionirskim« delom (1985), v katerem je zagovarjal kolaboracionizem in četništvo, češ, da je njihova naloga bila ohranjanje srbske nacionalne biti.

podjetij, države, zemljišč in javnega sektorja, je v postjugoslovanskem prostoru vojni kapitalizem za sabo pustil ogromno uničenje ter povzročil deakumulacijo nekdanjega družbenega premoženja in infrastrukture samoupravne družbe. Razpad socialne varnosti in socialističnega trga z njegovimi specifičnimi zaščitenimi institucijami ter časovnimi režimi ni privedel le do bankrota številnih podjetij in tovarn, temveč tudi do vrtoglavega naraščanja brezposelnosti: to je vodilo v intenzivno akumulacijo velikanske »rezervne armade« delovne sile, ki je bila bodisi mobilizirana za vojno bodisi pripravljena na selitev. Izkušnjo postjugoslovanskega konteksta bi lahko opisali kot izrazit primer razvoja nerazvoja (Frank 1967).

Namesto starega in izpraznjenega socialističnega slogana o bratstvu in enotnosti je v postjugoslovanskem prostoru zavladata narodna enotnost. Mobilizacija ljudi za vojno je potekala v imenu enega naroda v eni državi in ni sledila nobeni racionalni ekonomski formuli. Razkroj, razpad in nadaljnje vojne so izjemno negativno vplivale na gospodarstva teh novih držav. Ta izjemno iracionalen in nasilen proces je bil v tranzitološkem diskurzu pogosto razumljen kot »dohitevanje Zahoda« (Buden 2020, 158). Šele po vsem tem popolnem uničenju lahko govorimo o podreditvi nacionalizmov in držav logiki kapitalistične ekonomije.

Glavno prizorišče spominske vojne: narodna sprava ne pomirja spornega spomina, temveč akumulira nasilje

Kot sem razložil drugod (Kirn 2022), so bile prav spominske vojne tiste, ki so medetničnim vojnām dale dominanten okvir za prehod v kapitalizem. Pri primitivni akumulaciji spomina gre za vsiljevanje dolgoročnega etnonacionalističnega narativa o specifičnem herojskem in v mnogih primerih viktimiziranem narodu. Mitologizacija nacionalne preteklosti je pridobivala epske razsežnosti v različnih prispevkih in deklaracijah reakcionarne inteligence, politikov in cerkvenih predstavnikov sredi in konec osemdesetih let (ter pozneje).

Najpomembnejši razpravi, ki sta odkrito pozdravljali nacionalistični imaginarij in legitimizirajoči narativ o enem narodu v eni državi, sta memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti leta 1986 ter 57. številka *Nove revije* v Sloveniji. Govore, s katerimi so si prilaščali posebne spominske dogodke in pomagali pri vzpostavitvi novih nacionalističnih spominskih mest, so imeli vodilni politiki Zveze komunistov (npr. v Sloveniji je potekala najpomembnejša komemoracija v Kočevskem rogu leta 1990 z govorom Milana Kučana; srbski

primer je bil govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu leta 1989). Sklicevanje na Jugoslavijo in socializem je postalo del praznega ritualiziranega zaključka članka ali govora, osrednje sporočilo pa je bilo usmerjeno v obrambo ozkih nacionalnih interesov ob razglašanju novih nacionalističnih spominskih projektov. Kulturniška inteligenca je skupaj z liberalnimi strujami v socialističnem političnem aparatu oblikovala antihegemonski blok (Kirn 2022), ki je premagal starejše profederalne in protitoistične kadre v podružnicah Zveze komunistov, v novi demokratični civilni družbi pa so se konservativne sile znotraj Cerkve vključile v proces »totalitarizma od spodaj« (Mastnak 1987), ki si je prizadeval za ekonomske in ideološke spremembe. Ravno te sile – večinoma del nastajajoče politične elite – so sprejele projekt enega naroda v eni državi, ki je nastal na kapitalističnem obzorju.

Konservativni spominski revizionizem je v Jugoslaviji našel svoj najčistejši izraz v starem romantičnem vzoru enega naroda v eni državi. Zdaj želim analizirati eno izmed spominskih strategij – narodno spravo –, ki se na prvi pogled zdi dostojanstvena, saj na videz »pomirja« ideološki boj v javnih spominskih razpravah. Ta slogan in strategija sta v Sloveniji postala zelo priljubljena sredi in konec osemdesetih let, bila sta pomembna za njen poznejši osrednji državni spominski projekt; v drugih državah nekdanje Jugoslavije pa sta postala pomembnejša v prvem desetletju novega tisočletja po vojnah v devetdesetih letih. Slovenija se že dolgo ponaša z najbolj demokratično in »vzorno« tranzicijo, ki naj bi vključevala tudi »ustrezno« soočanje s preteklostjo v kulturni krajini, ki je polna brazd in travm. Kljub temu trdim, da je ta podoba napačna in da je na videz pomirjevalen diskurz – diskurz narodne sprave – dejansko sprožil spominsko vojno, ki je nedavno pripeljala do rehabilitacije (lokalnega) fašizma in odkrito sodelovala pri nacionalizaciji in etnizaciji družbe.

V Sloveniji je razpravo o narodni spravi sprožila moralna filozofinja Spomenka Hribar. Bila je ena ključnih disidentskih intelektualk, ki je objavljala v največjih revijah tistega časa. Predvsem pa je bil leta 1987 v že omenjeni 57. številki *Nove revije* objavljen njen zapis, v katerem je antikomunistični program razglasila za nacionalno osamosvojitve Slovenije.² Njene intervencije so postale priljubljena pomenska sidrišča (za podrobnejšo kritiko Hribar glej Šumi 2015), ki so služila ustvarjanju novih spominskih mest in javnega

2 Uredništvo *Nove revije* je v uvodu poudarilo, da gre za »pobudo za drugačno razmišljanje o Slovencih, za novo koncepcijo slovenstva, ki naj bi se konstituiralo v ustanovah potencialno suverenega naroda in v njegovem vsakdanjem življenju – glede na začetke nove zgodovinske epohe« (Hribar 1987, 2). Številka je sestavljena iz več različnih sklopov, od filozofskega hajdegerjanstva (Urbančičeva »Jugoslovanska 'nacionalistična' kriza in Slovenci v perspektivi konca nacije« ter »Slovenska državnost« Tineta Hribarja) do bolj zgodovinskih in političnih prispevkov.

spomina na drugo svetovno vojno. Glavni zagon narodne sprave je bila sprožitev procesa pomiritve med fašisti in partizani:

Sprava pa pomeni tudi »pristanek« na našo zgodovino. Omogoča nam, da tako v revolucionarjih kakor v kontrarevolucionarjih vidimo konec koncev nesrečne »sinove svoje matere«, se pravi, da jih primarno vidimo in priznamo kot ljudi (neke epohe). To seveda nikakor ne pomeni sprejemanja ideologije! Zmote so človeške, ni pa jih mogoče sprejemati in perpetuirati. Toda nesprejemanje ideologije še ne pomeni ekskomunicirati njihove nosilce; razločiti moramo torej človeka IN ideologijo. (Hribar 1987, 100)

Moralistična zdravorazumska opredelitev narodne sprave je zakopana v argument »narodne zemlje«, ki trdi, da je sprava izkop »zemlje, iz katere rasteta ljubezen in spomin« (Hribar 1987, 101), do nje pa lahko pride le »med nami kot ljudmi« (Hribar 1987, 100). Sprava postavlja simbolno ekvivalenco in relativizira preteklost: žrtve vseh vojn so enake. Diskurz se tako predstavlja kot na videz protivojna moralna vzvišenost. Naslednji korak znotraj sprave in po njej je, da vsi – tako fašisti kot antifašisti, tako nacionalisti kot internacionalisti – pripadajo istemu »nacionalnemu bitju« in so torej zgolj »sinovi svoje matere«. Osnovna formula sprave je enačenje vseh žrtev in njihova nacionalizacija. Hribar trdi, da je fašistična okupacija povzročila veliko civilnih in partizanskih žrtev, vendar pa je treba upoštevati tudi partizanske zločine in predvsem izvensodne poveljne poboje fašističnih kolaborantov (za zgodovinske podrobnosti o poveljnih pobojih glej Tomasevich 2001; Troha et. al. 2017). Po Hribar lahko torej upamo na spravo slovenskega naroda šele takrat, ko bodo vsi zločini prepoznani in predelani z odpuščanjem ali kaznijo (Hribar 1987).

Spomenki Hribar je sredi osemdesetih let uspelo močno popularizirati narodno spravo, pri čemer je odkrito pozivala k spominski vojni z uradnim diskurzom antifašizma in javnim spominom socialistične Jugoslavije. Potem ko je objavila več člankov, so glavni politični akterji začeli pozivati k narodni spravi, kar je kulminiralo z deklaracijami Katoliške cerkve in Socialistične skupščine Slovenije v začetku marca 1990. Nekaj mesecev kasneje, julija 1990, so nekatere politične sile, komunisti in Katoliška cerkev pripravili veliko skupno komemoracijo ob 45. obletnici poveljnih pobojev fašističnih kolaborantov. Na komemoraciji se je nadškof Alojzij Šuštar rokoval s predsednikom Zveze komunistov Slovenije in pozneje prvim predsednikom samostojne Slovenije Milanom Kučanom. Milan Kučan je imel govor, v katerem je priznal poveljne zločine na strani komunistov in partizanov, Šuštar pa mašo za spravo med mrtvimi z živimi. To je bilo prvo uradno javno

opravičilo in priznanje preteklih zločinov, ki je bilo zaokroženo v simbolni gesti rokovanja opozicijskih taborov.

Spominska prireditev je celo potekala v Kočevskem rogu, na spominskem prizorišču, kjer je bil med drugo svetovno vojno sedež slovenskega partizanskega poveljstva in je bil dolgo povezan z delovanjem partizanskega osvobodilnega boja na Slovenskem. Od tega trenutka naprej je postal osrednje spominsko mesto žalovanja za povojnimi poboji fašističnih kolaborantov, ki so jih britanske sile iz Bleiburga (v južni Avstriji) vrnile partizanom. Nekaj fašističnih vojnih ujetnikov je bilo zaprtih, nekaj izgnanih, precejšnje število (ocene se gibljejo med 15.000 in 30.000) pa je usmrtila tajna policija in deli partizanske vojske (Troha et al. 2017). To so bili vojni zločini, za katere ni nihče odgovarjal in so pustili madež na partizanskem osvobodilnem boju. Toda kar se je začelo kot etični poziv k spravi in predelovanju tragičnih dogodkov iz preteklosti, je postalo predmet političnih manipulacij nastajajočih skrajno desničarskih sil in Katoliške cerkve. Kar naj bi bila spravna razprava med (nekdanjimi) partizani in njihovimi združenji na eni strani ter Katoliško cerkvijo in predstavniki novih državnih strank na drugi strani, je ostalo zakoreninjeno v kulturnem boju in se pravzaprav ni ukvarjalo s preteklostjo. Namesto tega je bila logična posledica rehabilitacija fašističnih kolaborantov kot enakopravnih – če ne celo bolj moralno dostojnih – akterjev druge svetovne vojne (Kirn 2020). Takšna konstelacija zamegljuje asimetrična razmerja in vzroke fašizma, izogiba pa se tudi vprašanju sedanjega antagonizma in pa tega, kako so nove elite profitirale s tranzicijo.³

Kako se v tem primeru povezuje primitivna akumulacija spomina s primitivno akumulacijo kapitala? Katoliška cerkev se je, opogumljena z zgodovinskim razvojem dogodkov ob osamosvojitvi leta 1991, premaknila s sprva defenzivne pozicije žalovanja k iskanju »nove resnice«. Ko so bili poboji fašističnih kolaborantov uradno priznani kot zločin in je bilo iskanje grobov žrtev institucionalizirano v komisiji, ki jo je financiral državni zbor, je napočil čas za zahtevo priznanja škode in »nepravične« razlastitve premoženja s strani prejšnjega režima (Cmrečnjak 2016, 398). Premik k (re)nacionalizirani spominski politiki

3 V Sloveniji – kot najmanj od vojne prizadeti državi nekdanje Jugoslavije, ki je domnevno vzor demokratične tranzicije – je bil proces »divje« privatizacije v devetdesetih letih deležen nekaj medijske pozornosti, kasneje pa je bil podvržen obliki političnega nadzora, ki ga je vodila Agencija za revizijo lastninskega preoblikovanja gospodarskih družb. Mnogi od teh primerov niso bili predloženi sodišču, vendar številke govorijo same zase: leta 2004 je bilo v zadnjem poročilu agencije ugotovljeno, da je bilo več kot 1000 primerov priznanih in kompenziranih (do leta 2020) v višini 1,4 milijarde evrov. Glavna oblika slabega gospodarjenja pri premoženjskih spremembah je bila ugotovljena v primerih neutemeljenega odpisa terjatev in nepravične delitve dobička prek posredniških družb. To kaže na očitne krivice do delavcev (Zupan 2021).

je prišel hkrati z zahtevo po »nacionalizaciji« družbene lastnine. Ni presenetljivo, da je največji delež pri tem prenosu lastnine in moči pridobil majhen sloj nekdanjih kapitalistov, del nekdanjega vladajočega razreda, v katerem je bila Cerkev hegemonski akter. Nobena skrivnost ni, da je največja posestnica (gozdov in nepremičnin) postala Katoliška cerkev, ki je poleg ideološkega opolnomočenja tudi najbolj ekonomsko profitirala. Nov državni proračun je vključeval izplačila duhovniških plač in vračilo cerkvenega premoženja, ki ga je socialistična država razlastila. Projekt »narodne sprave« je postal, strogo rečeno, osrednja ideologija vladajočega razreda in pomembna značilnost slovenskega državotvornega in pravnega procesa. Diskurz, ki se je sprva zdel pomirjevalen in blažilen, se je uveljavil pri nastajajočem političnem razredu, nikakor pa ne v slovenski družbi na splošno, še toliko manj, ko vrednotimo njegovo aktivno vlogo pri razpadu antifašističnega konsenza v jugoslovanskem kontekstu. Spominske vojne so, ravno obratno, pripomogle k uveljavljanju etničnega načela kot edinega merilca zgodovine in prihodnosti, s čimer so vzpostavile etnoreligijske temelje za razumevanje vojn v devetdesetih letih.

Zaključek

V prvem razdelku sem postavil širši, svetovni okvir sprave in spominskih pravnih politik, ki so postale del kulturnopolitičnega menedžmenta konflikta v družbah, ki so šle skozi neko večjo travmo, strukturno nasilje, genocid oziroma državljanske vojne. Pokazal sem, da je sprava namesto iskanja pravičnosti prišla kvečjemu do spoznanja krivice ter ustoličenja skoraj fiksne relacije med žrtvijo in storilcem, pogosto s prevladujočima diskurzoma etnije in vere. Namesto premisleka o vzrokih nasilja se je fenomen krivde moraliziral ali pa prenesel v register (mednarodnega) sodišča, kar je pripomoglo k uveljavljanju liberalnodemokratskega triumfa in tranzicije v novo nacionalno skupnost.

V drugem razdelku sem ocenil, da danes pogoji za liberalno-demokratsko spravo niso več mogoči, da lahko govorimo zgolj o *preventivni* spravi z genocidom. Novi svet je tako že »odpravil« retroaktivno logiko genocida in sprave ter sledi etični preskripciji: Spravite se z genocidom, pa tudi opustite upanje in vero v mednarodne institucije, humanitarno in mednarodno pravo, sodišča, komisije za resnico in spravo. Sprava po Gazi ni več mogoča oziroma bi pomenila temeljno prenovo za tako imenovani Zahod. Za zdaj pa preventivna sprava pomeni predvsem militarizacijo lastne družbe in branjenje mej ter huntingtonovske borbe med civilizacijami.

V zadnjem delu teksta sem predstavil primer narodne sprave v slovenskem kontekstu na ozadju širšega procesa primitivne akumulacije nacionalističnega

spomina. Slednji je bil bistvenega pomena pri izpodbijanju antifašističnega konsenza v zgodovinopisju in javnem spominu nekdanje države. Tovrstna primitivna akumulacija je svojo najčistejšo manifestacijo našla v diskurzu narodne sprave in rehabilitaciji lokalnega fašističnega kolaboracionizma. Ta proces so v začetku devetdesetih let spremljale tako organizirane kot spontane spominske akcije od spodaj: od ikonoklastičnega uničevanja partizanskih in socialističnih spomenikov do preimenovanja ulic in uničevanja knjig. Skratka, to pravno in s spominom povezano čiščenje nedavne preteklosti je okrepilo prevladujočo politiko zgodnjih devetdesetih – politiko etničnega čiščenja –, ki je bila vpisana v jedro specifične kapitalistične tranzicije postjugoslovanskega konteksta. Tisti, ki niso pravilno pripadali (v smislu etnične identitete) in se prilagodili na novo zamišljenim nacionalnim državam, so bili smrtno ogroženi. Mobilizacija ljudi za morebitno vojno je potekala v imenu ideologije enega naroda v eni državi.

Kljub začetni pomiritveni noti narodne sprave, ki naj bi narod združevala – a zgolj na etnični osnovi –, lahko poziv k spravi ob koncu socializma razumemo kot bojni krik in celo kot bistveni del spominskih vojn, katerih intelektualni in politični zagovorniki iz sredine osemdesetih let so bili dejavni predvsem v Sloveniji in Srbiji. Za prevladujoči revizionizem je bil značilen odkrito negativen odnos do jugoslovanske, socialistične in partizanske preteklosti. Ta odnos je prispeval k spominskemu premiku, ki je razkrojil že tako nestabilno solidarnost med ljudmi in narodi v socialistični in federativni Jugoslaviji. Sprava je uspela razlastiti javni spomin na lastno emancipatorno antifašistično preteklost, pripomogla pa je tudi h konsolidaciji vladajočega razreda v obdobju tranzicije, ki je vnesla ostre razredne antagonizme. Zato je vprašanje zakaj se spraviti, s kom, za katere materialne interese pravzaprav izhodiščno vprašanje. Obenem pa ne sme zakriti številnih alternativnih spoprijemanj s preteklostjo, ki so bolj produktivna in radikalna ter še kako potrebna za naš čas (Kirn 2020).

Literatura

- Breznik, Maja, in Rastko Močnik. 2022. "Organized Memory and Popular Remembering: The Encounter of Yugonostalgia Theories with Socialism." *Memory Studies* 15: 1055–1069.
- Buden, Boris. 2020. *Transition to Nowhere*. Berlin: Archive Books.
- Cmrečnjak, Sašo. 2016. "Slovenska sprava: zgodovinski pregled." *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 382–436.
- Djuretić, Veselin. 1985. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Beograd.

- Dragović-Soso, Jasna. 2014. *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. McGill University: Montreal.
- Frank, Andre Gunder. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York.
- Hobsbawm, Eric, in Terence Ranger, ur. 1988. *The Invention of Tradition*. CUP: Cambridge.
- Hribar, Spomenka. 1987. "Logika sovraštva in sprava." *Nova revija* 57: 74–104.
- Immler, Nicole L., Ann Rigney, in Damien Short, ur. 2012. *Memory Studies* 5, posebna številka: "Reconciliation and Memory: Critical Perspectives."
- Kirn, Gal. 2020. *The Partisan Counter-Archive*. De Gruyter: Berlin.
- Kirn, Gal. 2022. »The primitive accumulation of capital and memory': Mnemonic wars as national reconciliation discourse in (post-)Yugoslavia.« *Memory Studies*, 15(6), 1470–1483. <https://doi.org/10.1177/17506980221133724>
- Kuljić, Todor. 2012. *Kultura spominjanja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Marx, Karl. (1867) 1967. *Capital*. Vol. 1. New York.
- Mastnak, Tomaž. 1987. "Totalitarizem od spodaj." *Družboslovne razprave* 4 (5): 91–98.
- Merz, Friedrich. 2025. »Israel macht in Iran Drecksarbeit für uns«. Online: <https://www.zdfheute.de/politik/g7-gipfel-merz-100.html>
- Mihajlović-Trbovc, Jovana. 2020. "The (Lack of) Impact of the ICTY on the Public Memory of the 1992–1995 War in Bosnia and Herzegovina." V *Legacies of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: A Multidisciplinary Account*, ur. Carsten Stahn, Carmel Agius, Serge Brammertz, John Hocking in Colleen Rohan, 559–570. Oxford: Oxford University Press.
- Močnik, Rastko. 2003. "Social Change in the Balkans." *Eurozine*, 20. marec. Dostop 24. avgust 2025. <http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>.
- Moses, Dirk. 2025. »Education after Gaza after Education after Auschwitz«. Dostop 8. september 2025. *Berlin Review*: <https://blnreview.de/en/ausgaben/2025-09/a-dirk-moses-education-after-gaza-after-education-after-auschwitz>
- Nora, Pierre, in Lawrence D. Kritzman. 1996. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. New York: Columbia University Press.
- Rusinow, Dennison. 1977. *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. London: University of California Press.
- Šumi, Irena. 2015. "Slovenski antisemitizem, živ pokopan v ideologiji slovenske narodne sprave." *Časopis za kritiko znanosti* 43 (260): 69–84.
- Tomasevich, Jozo. 2001. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press.
- Thomas, Kylie. 2023. "Refusing Transitional Time: Re-Opening the Unresolved Truth and Reconciliation Commission Cases and the Future of Memory in Postapartheid South Africa." V *Remembering Transitions: Local Revisions and Global Crossings*

in Culture and Media, ur. Ksenia Robbe, 137–158. Berlin, Boston: De Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110707793-006>.

Troha, Nevenka, Damijan Guštin, in Zdenko Čepić. 2017. *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Založba cf/*.

Zupan, Žan. 2021. "Poldruga milijarda evrov revidirane škode družbene lastnine." *Borec* 73: 787–789.